

« גלעד ביר

תפילה על רוב טובה

עיון בסיפורי חוני המעגל

ראשי פרקים

מבוא

א. האם מתפללים על רוב טובה?

ב. יחסם של חכמים ושל המדרש לתפילת חוני

סיכום

מבוא

לא פעם עלול אדם להיקלע למצבים לא פשוטים. יחד עם עשייה וניסיון אנושי למצוא פתרון למצב ישנו מקום גם לתפילה. השאלה בה אעסוק במאמר זה מגיעה כמה שלבים מאוחר יותר, אחרי שכבר האדם התפלל לאלוקיו ואחרי שבקשתו נענתה. מה קורה כשהאדם המתפלל זוכה סוף-סוף לקבל את בקשתו, והוא ממשיך לקבל אותה עד שכבר אין לו עוד צורך בה? השאלה מתחזקת כשקבלת הטובה כבר מתחילה להיות מוגזמת ואפילו הופכת להיות דבר פוגע ומזיק. האם מותר לאדם להתפלל שתפסיק העזרה האלוקית? או, אם לשאול זאת בלשון התלמוד, האם מתפללים על רוב טובה? נחקור שאלה זו תוך עיון בסיפור חוני המעגל.

לאחר שנשלים את בירורו של עניין זה נבדוק מה יחסו של המדרש אל תפילתו הספציפית של חוני. האם יש לחוני גיבוי מלא או שמא יש עליו ביקורת סמויה?

א. האם מתפללים על רוב טובה?

תחילה נעיין בגרסת הסיפור המובאת בתלמוד הבבלי:

פעם אחת יצא רוב אדר ולא ירדו גשמים.

שלחו לחוני המעגל: התפלל וירדו גשמים! התפלל ולא ירדו גשמים.

עג עוגה ועמד בתוכה, כדרך שעשה חבקוק הנביא, שנאמר "על משמרת אעמדה ואתיצבה על מצור" וגו'. אמר לפניו: "רבנו של עולם! בניך שמו פניהם עלי שאני כבן

בית לפניך, נשבע אני בשמך הגדול שאיני זז מכאן עד שתרחם על בניך".

התחילו גשמים מנטפין, אמרו לו תלמידיו: "רבי, ראינוך ולא נמות. כמדומין אנו שאין גשמים יורדין אלא להתיר שבועתך". אמר: "לא כך שאלתי, אלא גשמי בורות שיחין ומערות".

ירדו בזעף, עד שכל טפה וטפה כמלא פי חבית. ושיערו חכמים שאין טפה פחותה מלוג.

אמרו לו תלמידיו: "רבי, ראינוך ולא נמות. כמדומין אנו שאין גשמים יורדין אלא לאבד העולם". אמר לפניו: "לא כך שאלתי, אלא גשמי רצון ברכה ונדבה".

ירדו כתיקנן, עד שעלו כל העם להר הבית מפני הגשמים. אמרו לו: "רבי, כשם שהתפללת שירדו, כך התפלל וילכו להם". אמר להם: "כך מקובלני שאין מתפללין על רוב הטובה. אף על פי כן, הביאו לי פר הודאה".

הביאו לו פר הודאה. סמך שתי ידיו עליו, ואמר לפניו: "רבנו של עולם! עמך ישראל שהוצאת ממצרים אינן יכולין לא ברוב טובה ולא ברוב פורענות, כעסת עליהם - אינן יכולין לעמוד, השפעת עליהם טובה - אינן יכולין לעמוד, יהי רצון מלפניך שיפסקו הגשמים ויהא ריוח בעולם".

מיד נשבה הרוח ונתפזרו העבים, וזרחה החמה, ויצאו העם לשדה והביאו להם כמהין ופטירות.

תענית כג, א

על פניו נראה כי לחוני יש הכרעה מאד חדה וברורה ביחס לשאלתנו. 'כך מקובלני שאין מתפללים על רוב הטובה'. אך מעניין לראות כי במקביל לאמירה חד משמעית זו חוני מתפלל על עצירת הגשמים. לשון התפילה שלו עומדת, לכאורה, בסתירה ישירה לדבריו: 'יהי רצון מלפניך שיפסקו הגשמים'. נראה כי חוני פותח באמירה מנומסת ומסתייגת ומיד לאחר מכן מתפלל על רוב טובה ומבקש מפורשות כי ייעצרו הגשמים.

סתירה זו מעוררת תמיהה רבתי.

כשמעיינים במקבילה של הסיפור המובאת בתלמוד הירושלמי ניתן לראות הסתכלות קצת שונה על כל העניין.

התחילו הגשמים מנטפין. אמרו: "לא באו אלו אלא להתיר נדרו של זה". אמר: "לא כך שאלתי, אלא גשמי בורות שיחין ומערות".

ירדו בזעף. תני שמואל כמפי הנוד. אמר: "לא כך שאלתי, אלא גשמי רצון ברכה ונדבה".

ירדו כתיקנן עד שעלו ישראל מירושלם להר הבית מפני הגשמים... אמרו לו: "כשם שנתפללת עליהן שירדו כך התפלל עליהם שילכו להם". אמר להן: "צאו וראו אם נמחית אבן הטועים"... אמר להן: "כשם שאי אפשר לאבן הזאת להימחות מן העולם כך אי אפשר להתפלל על הגשמים שילכו להם. אלא צאו והביאו לי פר של הודיות".

ויצאו והביאו לו פר של הודיות וסמך שתי ידיו ואמר: "רבוני, הבאתה רעה על בניך ולא יכלו לעמוד בה. הבאתה טובה על בניך ולא יכלו לעמוד בה. אלא יהי רצון מלפניך שתביא רווחה". מיד נשבה הרוח ונתפזרו העבים וזרחה החמה ונתנגבה הארץ ויצאו ומצאו מדבר מלא כמהים.

ירושלמי תענית, פרק ג, הלכה ט

ישנם שני שינויים מרכזיים בגירסה הירושלמית לחלק זה של הסיפור: השינוי הראשון הוא ביחס המוחלט לשאלת התפילה על רוב גשמים. בניגוד לתלמוד הבבלי בו חוני אומר כי 'אין מתפללים על רוב הטובה' ללא אזכור של מקרים יוצאי דופן וללא סייגים וגבולות, בתלמוד הירושלמי מופיע גבול: 'צאו וראו אם נמחית אבן הטועים'. חוני מוסיף ואומר כי כמו שאבן הטועים לא נמחית, כך גם לא מתפללים על הגשמים שילכו להם. המצב עדיין לא מספיק חמור כדי שנתפלל והוא גם לעולם לא יגיע למצב כזה. כלומר, גם לפי הירושלמי אין דבר כזה בפועל תפילה על רוב גשמים, אך מסיבה אחרת לחלוטין. בניגוד לתלמוד הבבלי לפיו אסור להתפלל על רוב גשמים,

התלמוד הירושלמי אומר כי ייתכן מצב בו נתפלל על רוב גשמים, אלא שמצב זה הוא כל-כך קיצוני עד שלא נגיע אליו לעולם.

בהמשך התלמוד הירושלמי מובא עוד פירוט של גבול אשר אחריו כבר מתפללים על רוב גשמים, אך שוב – יחד עם ציון הגבול מדגישים לנו כי לעולם לא נגיע למצב קיצוני זה.

שאלו את רבי אליעזר מאימתי מתפללין על הגשמים שילכו להם אמר להן כדי שיהא אדם עומד בקרן העופל ומשקשק את רגליו בנחל קדרון אבל בטוחים אנו בבעל הרחמים שאינו מביא מבול לעולם מה טעמא כי מי נח זאת לי אשר נשבעתי מעבור מי נח עוד על הארץ.

שם

אם כן, ראינו על פי השינוי הראשון בין התלמודים כי יש הבנות קצת שונות סביב הסיבה לחוסר תפילה על רוב טובה. האם מדובר באיסור מוחלט או שמא יש מציאות בה נתיר תפילה שכזו אלא שמבחינה טכנית לא נגיע לעולם למציאות זו.

שינוי זה של התלמוד הירושלמי הוא השינוי הפחות מהותי לעניינינו, שכן הוא שינוי ללא השלכות מעשיות. בכל מקרה אנו לא מתפללים על רוב טובה, השאלה היא רק מה הסיבה.

השינוי השני בין גרסת הסיפור המובאת בתלמוד הבבלי לזו המופיעה בתלמוד הירושלמי, השינוי החשוב ומהותי יותר לצורך עניינינו, הוא השינוי בנוסח תפילתו של חוני. במבט ראשון עלולים אנו לטעות ולחשוב כי מדובר בניואנסים קטנים ולא חשובים, אך בשינויים אלה טמון, לדעתי, המפתח להבנת הסתירה אותה ראינו בתפילתו של חוני המובאת בתלמוד הבבלי.

בתלמוד הירושלמי חוני לא מתפלל על הפסקת הגשמים. חוני אומר כי איננו יכול להתפלל על רוב הגשמים ובאמת הוא לא מתפלל על כך. תפילתו של חוני היא 'שתביא רווחה'. הוא לא נכנס לפירוט והסבר למה הוא מתכוון בבקשתו ל'רווחה'. הוא מאמין כי הקב"ה יבין לבד במה הוא מעוניין ואכן הוא נענה, הגשמים נעצרים ומגיעה לעולם רווחה. לפי התלמוד הירושלמי מובנת הרבה יותר תפילתו של חוני.

יוצא אפוא מגרסת הירושלמי כי פסיקתו של חוני היא שאסור להתפלל על רוב טובה אך מותר 'לרמוז' כלפי שמיא על הצורך של עם ישראל בעצירת הגשמים. כל עוד התפילה איננה ישירה, אין כאן, לכאורה, שום מימד של חוצפה כלפי הקב"ה אשר גומל חסד עם האנושות ומוריד גשמים, וממילא התפילה לגיטימית ומותרת. בגרסת הירושלמי מתיישבים היטב דברי חוני עם תפילתו בפועל, בניגוד לגרסת הבבלי.

מן הראוי לציין שגם להלכה נפסק כי ישנם זמנים בהם התפילה על רוב טובה תהיה מותרת, וזאת במקרה שהגשמים גורמים לסכנה של ממש. וכך נפסק בשולחן ערוך:

וכן על המטר. כיצד? הרי שרבו עליהם גשמים עד שיצרו להם, הרי אלו מתפללים עליהם, שאין לך צרה יתירה מזו שהבתים נופלים ונמצא בתיהם קבריהם. ובארץ ישראל אין מתפללים על רוב הגשמים, מפני שהיא ארץ הרים ובתיהם בנויים באבנים ורוב הגשמים טובה להם ואין מתענים להעביר הטובה; ועכשיו בצפת מצויים מפולת בתים מפני הגשמים, ומתפללים עליהם.

שולחן ערוך אורח חיים, תקעו, יא

ב. יחסם של חכמים ושל המדרש לתפילת חוני המעגל

השאלה בה נעסוק כעת היא מה יחסו של המדרש ויחסם של חכמים לתפילתו הספציפית של חוני. תחילה נראה את יחסם של חכמי דורו ולאחר מכן ננסה לראות מהי עמדת המדרש.

בתלמוד הבבלי התגובה שמקבל חוני היא זו:

שלח לו שמעון בן שטח: "אלמלא חוני אתה - גזרני עליך נידוי. שאילו שנים כשני אליהו שמפתחות גשמים בידו של אליהו לא נמצא שם שמים מתחלל על ידך? אבל מה אעשה לך שאתה מתחטא לפני המקום ועושה לך רצונך, כבן שמתחטא על אביו ועושה לו רצונו. ואומר לו: אבא, הוליכני לרחצני בחמין, שטפני בצונן, תן לי אגוזים, שקדים, אפרסקים, ורמונים - ונותן לו. ועליך הכתוב אומר ישמח אביך ואמך ותגל יולדתיך. תענית כג, א

לכאורה, חוני עשה מעשה בעייתי אשר אין לעשותו, אלא שבשל פועלו הרב של חוני והיותו תלמיד חכם עצום אשר מתחטא לפני המקום ועושה רצונו הוא מקבל יחס שונה¹. אילולא היה במעמד של 'חוני המעגל' היה ראוי לנידוי.

גם בתלמוד הירושלמי מופיעה ביקורת דומה².

נראה כי אפשר כעת לחתום את עיונינו ולומר כי חוני פעל בצורה הנכונה. כלומר, מעשהו אינו רצוי ברמת העיקרון, אך בשל היותו של חוני 'מקרה מיוחד' מעשהו מקבל לגיטימציה. אפילו יש בידינו מספר ראיות חזקות לטעון כך:

ראשית, ר' שמעון בן שטח אמר כי למרות שכל אדם אחר היה ראוי לנידוי על מעשה זה, חוני הינו 'מקרה חריג' ומעשיו לגיטימיים כלפי שמיא.

שנית, עצם ההיענות האלוקית לתפילתו, על כל מרכיביה השונים והתעקשויותיה השונות, מראה כי אכן היא הייתה נכונה. אמנם טענה זו אינה מוחלטת, שהרי יכול להיות כי הקב"ה ענה לתפילתו מסיבות אחרות, אך נראה כי גם אם הטענה אינה מוחלטת, היא חזקה ויש בה הרבה כדי להטות את המשקל לטובתו של חוני.

1. בחלק שצוטט מהמדרש אין הזכרה לגדולתו בתורה, אך זו מופיעה בהמשך בו נדון מיד. שם מסופר כי בימי חוני לא הייתה קושיה בבית המדרש שלא באה על פתרונה.

2. שם, הלכה י: "שלח לו שמעון בן שטח... אמר לו צריך אתה לנדות שאילו נגזרה גזירה כשם שנגזרה בימי אליהו לא נמצאתה מביא את הרבים לידי חילול השם שכל המביא את הרבים לידי חילול השם צריך נידוי. תמן תנינן שלח לו רבן גמליאל אם מעכב אתה את הרבים נמצאת מביא מכול לעולם לא נמצאת מעכב רבים מלעשות מצוה, וכל המעכב רבים מלעשות מצוה צריך נידוי. ואמר לו ואין הקב"ה מבטל גזירתו מפני גזירתו של צדיק? אמר לו הן, הקב"ה מבטל גזירתו מפני גזירתו של צדיק ואין הקב"ה מבטל גזירתו של צדיק מפני גזירתו של צדיק חבירו. אבל מה אעשה לך ואתה מתחטא לפני המקום כבן שהוא מתחטא על אביו והוא עושה לו רצונו".

כאמור, נראה כי אפשר כעת לחתום את עיונינו, אך זה עלול להוות חטא לאמת השלימה. אם נמשיך ונביט בהמשך המסופר בתלמוד הבבלי נוכל להבחין בדבר מעניין אשר שופך אור חדש ושונה על הסיפור ועל התנהגותו של חוני.

לאחר סיפור הגשמים מספרת הגמרא:

אמר רבי יוחנן: כל ימיו של אותו צדיק היה מצטער על מקרא זה "שיר המעלות בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים". אמר: "מי איכא דניימ שבעין שנין בחלמא?"
 יומא חד הוה אזל באורחא, חזייה לההוא גברא דהוה נטע חרובא, אמר ליה: "האי, עד כמה שנין טעין?" - אמר ליה: "עד שבעין שנין". - אמר ליה: "פשיטא לך דחיית שבעין שנין?" - אמר ליה: "האי [גברא] עלמא בחרובא אשכחתי, כי היכי דשתלי לי אבהתי - שתלי נמי לבראי".
 יתיב, קא כריך ריפתא, אתא ליה שינתא, נים. אהדרא ליה משוניתא, איכסי מעינא, ונים שבעין שנין.
 כי קם, חזייה לההוא גברא דהוה קא מלקט מינייהו. אמר ליה: "את הוא דשתלתי?" - אמר ליה: "בר בריה אנא".
 אמר ליה: "שמע מינה דניימי שבעין שנין". חזא לחמריה דאתיילידא ליה רמכי רמכי.
 שם

חלק זה של הסיפור רווי ומלא אמירות חשובות הראויות לביאור וניתן להעמיק בו רבות, אך אנו לא ניכנס כעת בשערי העיון בו. במקום זאת נתמקד בסוף הסיפור:

אזל לביתה, אמר להו: "בריה דחוני המעגל מי קיים?" - אמרו ליה: "בריה ליתא, בר בריה איתא".
 אמר להו: "אנא חוני המעגל". לא הימנוהו. אזל לבית המדרש, שמעינהו לרבנן דקאמרי: "נהירן שמעתתין כבשני חוני המעגל, דכי הוי עייל לבית מדרשא, כל קושיא דהוה להו לרבנן הוה מפרק להו".
 אמר להו: "אנא ניהו", ולא הימנוהו, ולא עבדי ליה יקרא כדמבעי ליה.
 חלש דעתיה, בעי רחמי ומית.
 אמר רבא: היינו דאמרי אינשי: 'או חברותא או מיתותא'.
 שם

במבט ראשון בסוף טרגי זה של חוני המעגל, ניתן לחשוב כי זהו סיפור חדש ונבדל לחלוטין מהסיפור הקודם³ וכנראה שישנם פרשנים רבים הסוברים כך, שכן לא מצאתי פרשנים השוזרים את הסיפורים יחדיו⁴. אם לומר את האמת, ייתכן כי הצדק אכן יהיה עם הסבר זה. אך ברצוני לטעון כי ניתן להבין את הסיפור הזה גם בצורה שונה, צורה המקשרת אותו באופן ישיר עם סיפור בקשתו של חוני לירידת הגשמים ולעצירתם.

תחילה נראה קשר רעיוני אך לא הכרחי בין הסיפורים ולאחר מכן נראה קשר שלדעתי הוא חזק למדי ויש בידו לשפוך אור חדש על המדרש.

3. בתלמוד הירושלמי סיפור התרדמה מסופר בכלל על בנו של חוני. ראה ירושלמי תענית, פרק ג' הלכה ט'.
 4. בתרגומו של שטיינזלץ לתלמוד הבבלי נפתח הסיפור השני במילים: 'כיון שהזכרנו מעשה בחוני המעגל, מספרים עליו דבר אחר'.

הקשר הלא הכרחי הוא סביב הרעיון של תפילה על רוב טובה. אם מעשיו של חוני בסיפור הגשמים היו בעצם 'תפילה על רוב טובה', הרי שגם כאן, בסופו של דבר, חוני שוב מתפלל על רוב טובה. אלא שהפעם הוא מתפלל על טובה אחרת והיא החיים. חוני מבקש את מותו, 'בעי רחמי'. קשר אפשרי זה מחזק את הטענה אותה אנו באים לטעון לפיה מדובר בהמשך ישיר של הסיפור הקודם. הקשר מתבטא בצורה חזקה מאד כשמסתכלים מה בדיוק היה סופו של חוני המעגל.

למיטב ידיעותינו ההיסטוריות מותו של חוני היה במהלך המריבות בין הורקנוס ואריסטובולוס. זאת לפי תיאוריו של יוספוס פלביוס. בספר 'קדמוניות היהודים' מספר יוספוס פלביוס כי בעקבות תפילת הגשמים של חוני, הוא נדרש על ידי מחנה הורקנוס להתפלל למען מפלת מחנה אריסטובולוס. כשסירב, וביקש מהקב"ה שלא יקשיב לתפילת המחנות הלוחמים, נהרג חוני בסקילה על ידי רשעי מחנה הורקנוס. לעומת סוף זה, המדרש בחר להציג בפנינו דווקא סוף אחר. סוף שבא, כך נראה לי, לומר לנו מסר נוסף הקשור לסיפור התפילה על הגשמים.

סופו של חוני היה החוסר ב'חברותא'. החברה לא האמינה לזהותו והוא נשאר בודד. הדבר הביא לחוני חולשה רבה ולבסוף אף גרם לפטירתו.

שמעון בן שטח אמר לחוני כי אלמלא הוא היה חוני היה נגזר עליו נידוי. בסופו של דבר, גם אם זה לא מגיע בדרך המקובלת של גזירת חכם, חוני מקבל נידוי. הוא מנודה מהחברה האנושית ונשאר גלמוד. המוות לו 'זוכה' חוני הוא בדיוק העונש אותו היה אמור לקבל, לפי שמעון בן שטח, אילולא היה חוני.

נראה שהמדרש רצה להדגיש את הקשר הישיר בין מעשיו של חוני והעונש שהיה מגיע לו אלמלא היה חוני ובין הדרך בה מצא בסופו של דבר את מותו. למדרש חשוב לציין בצמוד לסיפור עצירת הגשמים כי חוני מצא את מותו דווקא בדרך של העדר 'חברותא'.

לעניות דעתי נראה מכאן כי למדרש אין מבט חד כיווני על מעשיו של חוני. בסופו של דבר, נראה כי הוא נענש על מעשיו. שוב, אני מעלה זאת כאפשרות ולא טוען כי זהו כורח המציאות לפרש כך. אך אם נסתכל על המדרש בצורה זו נבין כי בעצם ישנה התייחסות דיאלקטית לכל מעשיו של חוני.

מחד, יש למדרש ביקורת על מעשיו. ר' שמעון בן שטח אומר לחוני ששם שמים היה עלול להתחלל על ידיו. מעשיו אינם ראויים ואוי לנו אם נלמד מהם. כמוכן שחוני פעל מתוך קנאות עצומה לעם ישראל ושמעון בן שטח בעצמו אומר כי חוני שונה משאר בני האדם והוא 'כבן שמתחטא על אביו', אך חכמים חוששים שמא נלמד ממעשיו של חוני וגם אנו ננהג בתפילה שכזו כלפי ריבוננו של עולם, אלא שאצלנו תפילה שכזו תהיה חוצפה. לכן מבהירים לנו כי ישנה ביקורת על מעשיו וביקורת זו מרומזת לנו על ידי סיפור מותו של חוני אשר קיבל בסופו של דבר מעיין נידוי, גם אם לא בדרך המקובלת.

מאידך, ללא שום קשר לדרך בה נענה על השאלה האם חוני פעל בצורה נכונה או לא, ישנה עובדה אשר לא ניתן לחלוק עליה: תפילתו של חוני התקבלה על ידי ריבוננו של עולם, על כל הוספותיה ודקדוקיה. הבצורת הגדולה הסתיימה, וזה קרה רק מסיבה אחת ויחידה – תפילתו של אותו צדיק. כך שכל ביקורת אשר ננסה לטעון כי המדרש מעביר על חוני, תהיה בהכרח מוגבלת.

יתירה מכך, גם כששמעון בן שטח מעביר עליו ביקורת, הוא לא טוען כלפיו כי ישנו כעס אלוקי על מעשיו. הוא טוען כלפי חוני כי מעשיו לא היו ראויים אם היו נעשים על ידי אדם מן השורה, אך במקרה של חוני מדובר ב'בן המתחטא על אביו'. כלומר, גם מעיניו של שמעון בן שטח לא נעלמה העובדה כי תפילתו של חוני התקבלה והוא לא מקרה סטנדרטי של אדם אשר מתפלל בצורה לא ראויה. מדובר בגדול ישראל אשר מתפלל בצורה כזו מתוך תודעת שליחות עמוקה ביותר ומתוך אהבת ישראל נשגבת וחסרת גבולות.

סיכום

נסכם ונגיד כי אין אנו ראויים ואין בדינו הכלים לשפוט את חוני המעגל. כל שאנו יכולים לעשות הוא לנסות ולדלות מתוך המידע שבידינו מה היחס של גדולי ישראל לדורותיהם כלפי מעשיו. האפשרות כי ה'נידוי' אשר הגיע אל חוני בסוף ימיו הוא תוצר ישיר של מעשיו בפרשת בקשת הגשמים, מעשים אשר מצריכים 'גזירת נידוי', נראית בעיניי כאפשרות סבירה והגיונית. אפשרות זו מקרינה אור חדש על הבנת יחסו של המדרש להתנהגותו של חוני המעגל וממילא מבהירה כי מדובר בסיפור דיאלקטי המראה מצד אחד את הבעייתיות שבהתנהגות כזו כלפי שמיא והרצון של המדרש שלא נלמד מהתנהגות זו כיצד להתפלל לריבונו של עולם, אך מצד שני את העוצמה הנשגבה של חוני אשר נותן את כל כולו למען עם ישראל ופועל מתוך קנאות ואהבה עצומה לבניו של הקב"ה.

חוני מלמדנו שיעור חשוב באהבת ישראל ומהווה עבורנו אות ומופת לעשייה למען עמנו. יהי רצון שנזכה ללמוד מחוני את מידת אהבת ישראל, נזכה לעשות נחת רוח לאבינו שבשמים בכל עת ובכל שעה ונזכה לגשמי ברכה, טובה ונדבה כשנים הטובות.